

Augustijns Centrum de Boskapel 2 oktober 2017

Lezing: Tjeu van Knippenberg c.m.: Bewegende identiteit

Veel mensen stellen de vraag: ben ik authentiek, autonoom, volg ik mijn eigen verlangens, ontwikkel ik mezelf? Ben ik wie ik ben? De vraag klinkt paradoxaal omdat ze een schending lijkt van het meest basale logische principe, de wet van identiteit $A=A$. Is ieder niet reeds zichzelf? Wie zou ik anders zijn? Toch blijkt 'zichzelf zijn' voor velen een levenslange oefening: een ideaal om na te streven. In deze bijeenkomst onderzoeken wij de spanning die optreedt in het verlangen zichzelf te worden: tegelijkertijd dezelfde blijven en veranderen.

0. De spanning in 'bewegende identiteit'

Mijn identiteit: dat ben ik. Vanaf mijn geboorte tot aan mijn dood besta ik als dezelfde, hoeveel veranderingen er zich ook in mijn leven voordoen. De titel van deze voordracht - 'bewegende identiteit' - draagt een spanning in zich. 'Identiteit' heeft van doen met herkenbaarheid, dezelfde zijn. Ik ben degene die met geboorteplaats, geboortedatum en naam omschreven staat in mijn paspoort. 'Bewegend' heeft van doen met 'verandering'. Over die spanning, hetzelfde en anders, gaat bewegende identiteit. Hoe gaat dat samen: jezelf blijven en anders worden? Dorothee Sölle schreef een boekje met de titel 'het recht om een ander te worden'. Zou er ook een boekje bestaan met de titel 'het recht om dezelfde te blijven'? Blijkbaar vergt een ander of anders worden een rechtvaardiging. Je bent die je bent, dat is de standaard – dat is de wet van identiteit: $A=A$. Op deze avond proberen wij de betekenis van de spanning tussen vast en bewegend een beetje in het vizier te krijgen.

1. De niet-beweging

Identiteit is het antwoord dat iemand geeft op de vraag 'wie ben je?'. Dat antwoord kan zijn: 'er is geen beginnen aan om te vertellen wie ik ben'. Het meest eenvoudige en minst bewegende antwoord kun je geven door je paspoort te laten zien: kijk maar wie ik ben: mijn naam, mijn geboortedatum en geboorteplaats. Dit was ik gisteren, dit ben ik vandaag, dit zal ik morgen zijn. Lijkt een beetje op de naam van God, die zich via Mozes heeft bekend gemaakt als JHWH, dat is Ik Ben (Ex. 3:14). Deze Naam omvat de verleden, de tegenwoordige en de toekomstige tijd: Ik was wie Ik was, Ik ben wie Ik ben, Ik zal zijn wie Ik zal zijn. Aan God worden vaak eigenschappen toegekend die te maken hebben met onveranderlijk, eeuwig, alomtegenwoordig – dezelfde. Verandering zou een teken van zwakte kunnen zijn in de Almachtige. Hij is wel genoemd 'de onbeweeglijke beweging'. Macht wordt vereenzelvigd met bewegen, niet met bewogen worden, met doen veranderen, niet met veranderd worden.

2. Beweging in identiteit

Vanuit het paspoort gezien, zijn we een beetje goddelijk – altijd dezelfde, zolang we leven. Die laatste toevoeging – zolang we leven - is belangrijk. Wij zijn niet zelf de uitvinder van

ons bestaan, niet van ons begin en niet van ons einde. We komen ergens vandaan en gaan ergens naar toe. Begin en einde omvatten het bestaan dat we in tijd en ruimte krijgen. Tussen begin en einde is er ontwikkeling, verandering, beweging. Onze identiteit beweegt.

Ik roep de Franse filosoof Paul Ricoeur te hulp. Volgens hem zit in het woord identiteit een spanning die hij als volgt aanduidt. Er is *idem*-identiteit. Deze duidt op het *idem*, dezelfde zijn. Idem-identiteit heeft het karakter van continuïteit. Ik ben dezelfde, stabiel en herkenbaar vanaf mijn geboorte. Van deze idem-identiteit onderscheidt hij *ipse*-identiteit. In *ipse*, zelf, krijgt verandering een plaats, want identiteit is ook zichzelf worden.

3. De zoekvraag naar identiteit

De zoekvraag naar identiteit luidt dan: hoe kan ik, dezelfde blijvend, mezelf worden? Niet voor niets is er de oude aansporing ‘word die je bent’. Hoe kan ‘dezelfde zijn’ samengaan met het steeds opnieuw ‘zichzelf worden’? Hoe verhoudt zich de continuïteit van mijn bestaan tot veranderingen daarin? Gedurende ons leven worden wij daarmee voortdurend geconfronteerd. Deze spanning tussen verandering en continuïteit is dan ook een belangrijke modaliteit in de compositie van ons levensverhaal. In allerlei variaties en omstandigheden komt de vraag op: ‘hoe kan ik mezelf worden en dezelfde blijven in de voortgang van de tijd? Als ik altijd wil veranderen, verlies ik grond onder de voeten. Niets blijft hetzelfde en dat kan een gevoel oproepen van vergankelijkheid en onzekerheid. Als ik steeds dezelfde wil blijven, roest ik vast. Alles is al voorzien, en dat kan een gevoel oproepen van definitieve bepaaldheid en onvrijheid: ik ben nu eenmaal zo. In de beleving van de levenstijd is de spanning aanwezig tussen het verlangen naar verandering en het verlangen naar continuïteit. Bijvoorbeeld. Na dertig jaar kom je een oude bekende tegen. Het eerste wat hij zegt is: ‘jij bent nog altijd dezelfde’. Voelt u dat als een compliment of als een belediging?

4. Verlangen naar continuïteit – verlangen naar verandering

Deze twee tegenstrijdige verlangens hebben betrekking op de tijdsbeleving. Ze geven een schets van de eis die het leven aan mensen stelt: tegelijk streven naar bestendigheid en naar verandering. Dat houdt de opdracht in zowel de angst voor vergankelijkheid als de angst voor onveranderlijkheid te overwinnen. De tijd kan niet gebroken worden; dat is onze zwaarste last. En onze grootste uitdaging is leven ondanks die last. Daarbij komen vragen op die betrekking hebben op de beleving van continuïteit in de voortschrijdende tijd. Dit klinkt wellicht een beetje als een ver van mijn bed show, maar deze spanning is heel goed waarneembaar bij mensen vanaf hun vroege jeugd: de nee-periode, het protest tegen de belemmeringen die de ik-vorming in de weg staan. Nog uitdrukkelijker komt dit aan de orde in de puberteit.

5. Vruchtbare ambivalentie

De beleving van de tegenstelling tussen het verlangen naar continuïteit en dat naar verandering brengt ambivalente gevoelens met zich. Ambivalentie is een niet altijd gemakkelijke motor in de persoonlijke ontwikkeling. Maar wel noodzakelijk. Dat beschrijft bijvoorbeeld Simone de Beauvoir in haar roman *Niemand is onsterfelijk*. Daar wordt de ambivalentie weggenomen. De hoofdfiguur Tosca krijgt een levenselixir: hij blijft eeuwig

leven. Maar op den duur blijkt het leven voor Tosca een kwelling. Er gebeurt niets opwindends meer: geen traan in zijn oog, geen vlam in zijn hart. Het leven zonder dood (de tijd zonder grens, continuïteit zonder verandering) is altijd hetzelfde, vol verveling en zonder echte verwachting. Er is niet meer de verwondering over een proces, het spannende samengaan van verandering en continuïteit.

In het begin verwees ik naar het boek van Dorothee Sölle ‘het recht om een ander te worden’. Daarin staat ook een gesprek met Günter Gaus. Deze vraagt haar of zij gelooft in de veranderbaarheid van de mens, waarop zij antwoordt: ‘Die vraag vind ik werkelijk atheïstisch. Wie zo spreekt of wie denkt dat de mens onveranderlijk is, die gelooft werkelijk niet in God. Het bijbelse woord voor dat wat wij vandaag verandering noemen, is verlossing! En wat u daarnet vroeg was eigenlijk: gelooft u dat de mens verlost kan worden. Hoe zou ik daar ‘nee’ op kunnen zeggen?’.

6. Beweeglijkheid van identiteit

Hoe beweeglijk, hoe veranderbaar is onze identiteit? In sommige periodes van onze geschiedenis was de *idem*-kant van belang. Denk aan de periode waarin de identiteit van de Nederlander niet in het geding was (in elk geval in de periode voordat Maxima haar gewaagde uitspraak deed dat de Nederlandse identiteit niet bestaat). Iedereen die hier geboren en getogen is, was Nederlander. De verschillen werden stevig georganiseerd in zuilen, maar niemand zou zeggen dat Nederland geen identiteit heeft. In de zuilen deelden mensen hun levensbeschouwing die zich afspiegelde in de politiek, in het sociale leven en in het onderwijs. De persoonlijke identiteit nam de kleur aan van het collectief. Iemands naam en diens identiteit leken vlekkeloos op elkaar aan te sluiten. In de decennia die pas achter ons liggen, kwam er nadruk op de *ipse*-identiteit. Het zelf kwam in het licht te staan. Bob Dylan drukte dat treffend uit in het lied *The times they are a-changin’*. Dit werd een credo van de kritische generatie: *who is not busy being born is busy dyin’*.

Van vast naar bewegend is een ontwikkeling in de cultuur. Die ontwikkeling heeft een grote invloed op het persoonlijk leven. De columnist Stevo Akkerman schreef een stukje onder de titel ‘Verbeelding’ (Trouw 18-09-2017). ‘De laatste tijd heb ik me een beetje verdiept in het werk van de Turkse Nobelprijswinnaar Orhan Pamuk. Hij zegt prachtige dingen over de roman: dat die ons eigen leven kan beschrijven als was het van een ander en het leven van een ander als was het van onszelf. Daarom, zegt hij, is ‘de geschiedenis van de roman een geschiedenis van menselijke bevrijding’. ‘Door ons te verplaatsen in de schoenen van een ander, door onze verbeelding te gebruiken om onze identiteit af te schudden, bevrijden wij onszelf’. Stevo Akkerman: ‘Ik ben opgegroeid in een gesloten wereld, waar de identiteit van iedereen bevroren was. Daaraan ben ik ontsnapt door als jongen twee keer per week naar de bibliotheek te gaan en te lezen als een gek. Hoe anders kon het leven zijn. Als je niet hier geboren was, maar daar. Niet nu, maar toen. Niet zus, maar zo.’

‘Niet zus, maar zo’ – in de verbeelding kun je wisselen tussen zus en zo. De wijze waarop die wisseling in verhalen beschreven wordt, kan je helpen soepeler te leven; *busy being born*.

7. Moderne samenleving

Op 17 september 2017 gaf Khadija Arib (kamervoorzitter) De Abel Herzberglezing over autochtone Nederlanders en nieuwkomers. Zij zegt: ‘Identiteit is een dynamisch begrip, geen statisch gegeven. En dat geldt zeker voor iemand die zijn land verwisselt voor een ander.’ Het zicht op en gevoel van identiteit is sterk afhankelijk van de omgeving waarin iemand opgroeit en leeft. De cultuur waartoe ik behoor bepaalt voor een belangrijk deel hoe ik de vraag naar een bewegende identiteit als individuele persoon beantwoord. Een van de kenmerken van de moderne samenleving is haar vloeibaarheid. Dat is term die Zygmund Bauman heeft geïntroduceerd in zijn boek *Liquid Modernity* in 2000. Op allerlei terreinen gaan wij veel moeilijker blijvende verbintenissen aan dan in de voor-moderne samenleving. Titels van Bauman’s boeken getuigen daarvan: *Liquid Love*, *Liquid Life*, *Liquid Fear*, *Liquid Times*, *Liquid Evil*. In *Liquid Love* beschrijft Bauman de toestand van intermenselijke relaties en de toestand van liefde in de moderne vloeibare samenleving. Zijn analyse is pessimistisch. Menselijke relaties zijn zeer broos en vergankelijk geworden. Zelfs familiale banden lijken binnen de modern vloeibare samenleving niet meer te kunnen rekenen op de stabiliteit van vroeger. Huwelijken lopen massaal op de klippen en relaties worden gemakkelijker verbroken dan aangemaakt. Kenmerkend voor de moderne vloeibare samenleving is het gemak waarmee relaties worden stopgezet. Mensen worden als het ware als wegwerpproducten bij het huisvuil gezet bij de minste relatieproblemen die zich voordoen. Er wordt amper nog moeite gedaan om relaties te redden in het geval van problemen. Het boek *Liquid Life* is in grote mate een uitbreiding van *Liquid Love*. In dit boek onderzoekt Bauman onder andere het fenomeen speeddating. Ook besteedt hij hier veel aandacht aan de toestand van de arbeidsmarkt en de toename van flexibele arbeid. Deze flexibiliteit die samengaat met onzekerheid is volgens Zygmunt Bauman symptomatisch voor de moderne vloeibare tijd. *Liquid Times* uit 2007 is een soort samenvatting van het werk over de moderne vloeibare samenleving. In *Consuming Life* wordt de consumptiemaatschappij bekeken vanuit de moderne vloeibare samenleving.

Volgens de analyse van Bauman (en wellicht van onszelf) bewerkt de vloeiende samenleving dat we moeilijk blijvende verbintenissen kunnen aangaan. Alles wat wij doen en wie wij zijn – werk, woonplaats, relaties, vriendschappen, lidmaatschappen – kunnen zo weer worden ingewisseld voor andere verbindingen. Onze identiteit wordt vloeibaar. Zorgt dat er ook voor dat we minder goed weten wie wij zelf zijn? Proberen wij telkens nieuwe identiteiten uit?

8. Naamgeving

De vraag is wie ben ik zelf als persoon? Waar komt mijn eigenheid tot uitdrukking? Hoe is mijn naam? Voor zeer velen is het van belang zich te onderscheiden door te kunnen beschikken over een digitale footprint op internet en online identificeerbaar te zijn. Ook daarin speelt echter de naam een onderscheidende rol. De naam die mensen krijgen bij hun geboorte is de eerste uitdrukking van hun identiteit. Hoe die naam ook luidt, de drager ervan maakt er geschiedenis mee en deze naam gaat een belangrijke rol spelen in de ontwikkeling tot volwassenheid.

Al vóór de geboorte van hun kind zijn ouders bezig met het bedenken van een voornaam. Zij wegen de klank ervan in hun mond: kort of lang, origineel of populair. Het doet er allemaal

toe. De naam moet perfect passen bij de toekomstige baby. Dat ouders daar uitgebreid over nadenken is een vrij nieuwe ontwikkeling.

De naam was weliswaar altijd al het middel bij uitstek om iemand te identificeren, maar de poging om in die naam het individuele karakter van deze persoon te benadrukken, is iets van de huidige cultuur. Tot in de tweede helft van de vorige eeuw werd de eigenheid van de persoon ingebed in een veel wijdere omtrek. Iemand ging Els heten omdat een van de grootouders Elisabeth genoemd werd. Die had haar naam ook weer van het vorige geslacht. Niet alleen via de familienaam, maar ook via de voornaam kon men enigszins traceren in welke verbanden iemand thuishoorde. Men kon via die namen al enigszins bevroeden uit welk landsdeel deze personen kwamen, tot welke godsdienst zij zich bekenden en welke hun sociale status was.

In het algemeen zijn die onderscheidingen op dit moment niet meer zo sterk in de naamgeving terug te vinden. In de huidige ontwikkeling is het accent meer komen te liggen op de persoonlijke dan op de sociale identiteit. Reinout Verbeke, dichter en nieuwscoördinator van het wetenschapsblad *Eos*, vertelt in een column wat het voor hem betekent een naam te geven aan zijn dochter. ‘Op 8 oktober, rond 13u39, was het mijn beurt. Ik moest mijn dochter officieel een naam geven. Voor de nieuwsgierige buitenwereld was het een hele tijd lang plagend 'ons Sofietje' geweest. Toen de gynaecoloog op het moment suprême naar de naam vroeg, kwamen de klanken M-au-rien hortend uit mijn keel. Moeizaam, door de emoties maar ook door het definitieve karakter van het benoemen. Alle mogelijkhedenzin was in één klap tenietgedaan. Nog voor ik haar had aangeraakt, had ik het weerloze meisje al vergiftigd met tekens, betekenis, verwachtingen en mode. Op het geboortekaartje van Maurien liet ik, als compensatie voor mijn misdaad van de naamgeving, de volgende verzen afdrukken.

Scrabble

Ruil je naam, lief kind, voor een handvol blanco letters.

Snoer de vierkante taal waaruit je ontstond

dicht en zoek je nooit voltooide vorm.

De baby krijgt een naam. Volgens de zojuist aangehaalde column is dat voor de gevers een spannende onderneming. De ontvanger kan niet anders dan de gegeven naam over zich heen laten komen. Zij heeft er evenmin zeggenschap over als over de kleur van haar ogen. De gever wil er het beste en mooiste in leggen, maar vraagt zich tegelijkertijd af of het kind er niet al te zeer door gemodelleerd wordt. Inderdaad, de naam zet een stempel, en blijft dat doen, op degene die hem draagt. Wij ‘dragen’ onze naam, zoals alles wat ons wordt gegeven of opgelegd en alles wat wij ons in de loop van de tijd zelf verwerven.

Wij dragen wat wij krijgen, maar die gave ontpopt zich als een opgave. Wat vind ik van mijn naam? Ben ik er trots op? Schaam ik mij ervoor? Kan ik hem onbevangen horen als iemand mij roept? Kan ik hem vrij uitspreken als ik mijzelf voorstel? De naam gaat bij me horen en krijgt een geschiedenis. In de naam klinkt door wat de drager ervan doet en uitstraalt. Zo gaat hij horen bij iemand die altijd verliest en wordt dan tot voorwerp van bespottig. Hij is de naam van iemand die het altijd het beste weet en wordt zo voorwerp van vrees. Hij behoort toe aan een geliefde en wordt dan met eerbied en in allerlei variaties gefluisterd. De eenmaal

gegeven naam gaat met de drager mee. Andere mensen spreken hem uit en geven er opnieuw betekenis aan. Zo krijgen wij onze naam, niet één keer maar talloze malen.

9. Opnieuw ‘wie ben ik?’

Wij verkennen identiteit als antwoord op de vraag ‘wie ben ik?’. U weet uit ervaring dat dit antwoord niet gemakkelijk te geven is, zo het al ooit helemaal dekkend gegeven zou kunnen worden. Vandaag ben ik niet dezelfde als gisteren, laat staan als twintig jaar geleden. Natuurlijk is er wel iets hetzelfde, maar datzelfde is door allerlei gebeurtenissen en ervaringen ingekleurd of van kleur verschoten. Je bent steeds dezelfde en elk ogenblik weer anders. Dat betekent dat je identiteit nooit af is. We zijn steeds bezig haar aan het licht te brengen in alles wat we denken, voelen en doen.

Laten we kijken naar een aantal aspecten van die vraag. Wie ben ik als man of als vrouw? Wie ben ik als liefhebber van natuur, van kunst, van sport? Wie ben ik levensbeschouwelijk?

Man – vrouw. Genderdebat – ‘reizigers’

Esthetische identiteit

Territoriale identiteit

Religieuze identiteit. Voorbeeld The Passion. Onderzoekers naar het succes van The Passion laten zien dat dit succes aansluit bij de vloeibare samenleving. Het is een manier om spelenderwijs met religie en identiteit bezig te zijn. ‘Publieke rituelen met duidelijk christelijke wortels kunnen zorgen voor een omgeving waarin mensen zich spelenderwijze tot het heilige kunnen verhouden.’ Het multimediale karakter van The Passion en de inzet van bekende Nederlanders helpt daarbij. Een BN’er neemt zomaar voor eventjes de rol aan van Maria of een leerling. Dan kan ik ook zomaar even van rol veranderen. (religie verdwijnt niet, maar verandert van karakter).

Mogelijk voorbeeld van de overgang van een wereld die gestructureerd wordt door ruimtelijke categorieën naar een wereld die gekarakteriseerd wordt door de dimensie van de tijd, een wereld van historiciteit, evolutie, ontwikkeling.

Hans van Munster ofm, *De mystiek van Franciscus* (Haarlem: Gottmer, 2002). Hij zet daar twee liederen naast elkaar: het zonnelied van Franciscus en de hymne aan de materie van Teilhard de Chardin (pp. 134-172).

Franciscus zingt in het Zonnelied:

Allerhoogste, Almachtige, goede Heer, van U zijn de lof, de roem, de eer en alle zegening. U alleen, de allerhoogste komen zij toe en geen mens is waardig U te noemen. Geloofd zijt gij mijn Heer, met al uw schepselen, vooral heer broeder zon die de dag is, en door wie Gij ons verlicht. En hij is mooi en stralend met grote luister. Van U allerhoogste draagt hij het zinnebeeld. Geloofd zijt gij mijn Heer, door zuster maan en de sterren, broeder wind en zuster

water, door zuster aarde, onze moeder die allerlei gewassen met kleurige bloemen en kruiden voortbrengt.

Alles is in harmonie. Alles staat op zijn eigen plaats en heeft een eigen betekenis, ook het lijden, ook de dood. Dat te ontdekken brengt een mens in verrukking. Te zien dat alles met liefde geordend is, vervult met de diepste vreugde en verenigt mensen met elkaar: *Loof en zegen mijn Heer en dank en dien Hem met grote nederigheid.*

In dit lied is de mens bewoner van een kosmos die de afstraling is van het goddelijke. In de ordening van het heelal is God voor de mens aanwezig. Een mens weet dat hij de wereld niet heeft geschapen, maar zichzelf heeft aangetroffen in een wereld die hem geschonken wordt (137). Is het in de 21ste eeuw nog mogelijk dat een mens zichzelf ervaart als geboren in een door God voor hem klaargemaakte wieg? Is de schepping een vanaf het begin geordende kosmos waarin een mens de voor hem bestemde plaats aantreft? Is het heelal niet veelmeer een oeverloze chaos waarin steeds opnieuw orde moet worden geschapen, wil er leven mogelijk zijn?

Teilhard de Chardin staat in de frontlijn van een nieuw bewustzijn. Er heeft een kwalitatieve verandering van de menselijke geest plaatsgevonden: een sprong van aanvaarden naar actief te voorschijn roepen. Teilhard's hymne aan de materie is een teken van het nieuwe scheppende zelfbewustzijn. *'Geloofd ben jij rauwe stof, brakke brokken, harde rots die alleen toegeeft aan geweld en die ons dwingt te arbeiden als wij eten willen. Geloofd ben jij gevaarvolle aarde, ongebreidelde zee, ontembare hartstocht, die ons boeit wanneer wij je binden. Geloofd ben jij, machtige materie, onophoudelijke beweging, steeds wordende werkelijkheid, die elk ogenblik onze grenzen opblaast en ons dwingt steeds verder weg de waarheid te gaan zoeken.'*

De twee zonneliëden vertolken de overgang van een wereld die gestructureerd wordt door ruimtelijke categorieën naar een wereld die gekarakteriseerd wordt door de dimensie van de tijd, een wereld van historiciteit, evolutie, ontwikkeling. Het zonneliëd van Franciscus wordt (zoals het denken in die tijd) gedomineerd door ruimtelijke categorieën. Het staat buiten de tijd. Alles is op de een of andere manier nu al aanwezig, ontstegen aan de betrekkelijkheid die alles aankleeft wat in de tijd gevangen is. De hymne aan de materie is geschreven vanuit de beleving van de evolutionaire kracht die alles voortstuwt. Een tijdelijk wezen is een gebeurtenis geworden die zich voltrekt, die van het ene naar het andere voortgaat en verandert. (pp 165-167).

Tjeu van Knippenberg c.m. is emeritushoogleraar praktische theologie aan de Universiteit van Tilburg en verbonden aan het Vincent de Paul Center Nederland.

Hij ontwikkelde het model voor levensbeschouwelijke oriëntatie Tussen Naam en Identiteit, onder meer in het boek *Existentiële Zielzorg*, Zoetermeer 2008.